

BOGUSŁAW MIGUT

KUL

ORCID: 0000-0002-8832-5429

Eucharystia sakramentem chrześcijańskiej inicjacji **Aspekt teologiczno-liturgiczny**

Fundamentalną prawdę na temat inicjacji chrześcijańskiej wyraził Tertulian słowami: *funt non nascuntur Christiani* (stają się, nie rodzą chrześcijanie)¹. Skoro chrześcijanami się stajemy, a nie jesteśmy nimi z urodzenia, nawet w rodzinie najbardziej chrześcijańskiej, to zakłada to pewien proces, który ma się dokonać na jakimś etapie życia człowieka, a może nawet obejmować całe jego życie. Uwidocznia się to już nawet w pobieżnej analizie historycznej i przedstawieniu obecnego kształtu inicjacji oraz miejsca, jakie zajmuje w niej Eucharystia. Salvatore Marsili mówi o szczególnie ważnych dwóch okresach w rozwoju inicjacji chrześcijańskiej, które wyznacza przełom XII i XIII w., odpowiadających dwom podejściom teologicznym i dwom praktykom liturgicznym, które mają konsekwencje w obecnej teologii i praktyce Kościoła². Ponadto warto przyjrzeć się tendencji do rozdzielania sakramentów inicjacji chrześcijańskiej, co również łączy się z dwoma modelami inicjacji w Kościele, a nawet ze zmianą kolejności udzielania sakramentów. Co doprowadziło do sytuacji duszpasterskiej, w której oddzielono, przynajmniej w celebracji liturgicznej, chrzest od bierzmowania, ale też zmieniono kolejność sakramentów, gdy po chrzcie, ale przed bierzmowaniem, zaczęto udzielać pierwszej Komunii?

¹ TERTULIAN, *Apologeticus pro Christianis*, XVIII, w: Ph. SCHAFF, A. MANZIES (wyd.), *Ante-Nicene Fathers*, t. III: *Latin Christianity. Its Founder, Tertullian*, Grand Rapids, MI 1885, s. 55 (wyd. pol.: QUINTUS SEPTIMIUS FLORENS TERTULIAN, *Apologetyk XVIII*, tłum. J. Sejdak, Poznań 1947, s. 81).

² Por. S. MARSILI, *I due modelli rituali dell'iniziazione cristiana. Analisi e rapporto*, w: *Iniziazione cristiana, problema della Chiesa di oggi. Atti della IV Settimana di studio dell'Associazione Professori di Liturgia: Paestum 1–5 settembre 1975* (Studi di Liturgia 4), Bologna 1976, s. 144–160.

Problemem badawczym jest pytanie, w jaki sposób Eucharystia uczestniczy w procesie inicjacji chrześcijańskiej i dlaczego jest jej szczytem. Odpowiedź na nie została już częściowo udzielona w opracowaniu: *Eucharystia sakramentem chrześcijańskiej inicjacji. Aspekt historyczno-liturgiczny*³. Zakres ten zostanie tutaj poszerzony o aspekt teologiczny i częściowo duchowościowy. Ukaze się inicjację chrześcijańską, a w niej głównie Eucharystię, jako zjednoczenie z Chrystusem i wejście w misterium Chrystusa aż po udział w jego eschatologicznym spełnieniu. Dlatego w kolejnych punktach Eucharystia zostanie ujęta jako inicjacja w komunie z Chrystusem, a przez to w proces przemiany człowieka na wzór Chrystusa. Do tego celu posłuży prezentacja misterium życia Jezusa w relacji do misterium paschalnego oraz uwielbienia natury ludzkiej Jezusa Chrystusa po prawicy Ojca jako spełnienia osobowego Jezusa w Jego człowieczeństwie. Kolejny krok stanowić będzie ukazanie Eucharystii jako pełnej inicjacji w Kościół i jego misję konsekracji świata. Ostatnim elementem odpowiedzi na postawione pytanie o inicjacyjny charakter Eucharystii będzie próba odkrycia jej wymiaru eschatologicznego i jego związku z inicjacją.

1. Eucharystyczny fundament życia chrześcijańskiego

Ważnym głosem na temat kolejności i znaczenia sakramentów inicjacji chrześcijańskiej, ale też miejsca Eucharystii w nich, stanowiło nauczanie Benedykta XVI, który w adhortacji *Sacramentum Caritatis* dostrzega różne tradycje w odniesieniu do porządku wtajemniczenia chrześcijańskiego. Różnorodność ta zachodzi pomiędzy Wschodem i Zachodem, ale też pomiędzy inicjacją dzieci i dorosłych. Papież jednak wyraźnie podkreśla, że różnice te nie są natury dogmatycznej, ale mają charakter duszpasterski. To ostatnie stwierdzenie jest szczególnie ważne, dlatego że Kościół nie ustawia porządku sakramentów jako swojego nauczania, lecz chce wyjść naprzeciw faktycznym potrzebom tych, którzy będą otrzymywać sakramenty inicjacji. Na tej podstawie papież zachęca Kościoły lokalne do zweryfikowania dotychczasowej praktyki udzielania sakramentów inicjacji. Za cel tej weryfikacji Benedykt XVI

³ Artykuł ten ukaze się w bieżącym roku w z. 8 „Roczników Teologicznych”. Zagadnieniem Eucharystii jako sakramentu inicjacji zajmowali się ostatnio: A. MEGGER, *Eucharystia w procesie wtajemniczenia chrześcijańskiego*, „Roczniki Teologiczne” 63 (2016), z. 8, s. 21–41; H.J. SOBECZKO, *Eucharystia sakramentem permanentnej inicjacji chrześcijańskiej*, w: W. NOWAK (red.), *Misterium Eucharystii. Teologia – liturgia – ekumenizm. Encyklika Jana Pawła II „Ecclesia de Eucharistia”*, Olsztyn 2004, s. 52–70; F.M. AROCENA SOLANO, *Eucharystia – pełnia inicjacji chrześcijańskiej*, w: K. POROSŁO (red.), *Życie w Chrystusie według Ducha. Teologia sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego*, Tyniec 2014, s. 153–168.

przyjmuje taką kolejność sakramentów, aby „w rzeczywistości lepiej dopomóc wierzniemu postawić sakrament Eucharystii w centrum jako rzeczywistość, do której cała inicjacja chrześcijańska zmierza” (SC 18). W następnym zdaniu papież doprecyzowuje, na czym ma polegać centralne miejsce Eucharystii w inicjacji. Chodzi w niej o to, by ochrzczony mógł dojść „do przyjęcia w swoim życiu autentycznie eucharystycznego fundamentu” (SC 18). Nie ulega wątpliwości, że niezależnie od kształtu inicjacji chrześcijańskiej i miejsca Eucharystii w niej, to właśnie Eucharystia jest jej ukoronowaniem, a także – w pewnym sensie – jej celem⁴. Zagadnienie to zostanie podjęte w dalszej części opracowania, choć wyraźnie nadaje kierunek kolejnym etapom refleksji, gdyż klarownie wskazuje na Eucharystię jako istotny element procesu inicjacji. Eucharystia sprawia bowiem, że inicjacja jest postrzegana jako proces wyrastający z chrztu i bierzmowania; właśnie dzięki niej postępuje on dalej, przynosząc coraz obfitsze owoce w całym życiu doczesnym, sięgając aż wieczności.

Kolej teraz na lekturę i analizę nauczania Kościoła na temat miejsca i roli Eucharystii w inicjacji chrześcijańskiej, zawartego w *Katechizmie Kościoła Katolickiego* i w odnośnych księgach liturgicznych. Sakramenty chrześcijańskiego wtajemniczenia czy inicjacji tworzą: chrzest, bierzmowanie i Eucharystia – jako szczyt całego procesu inicjacyjnego. *Katechizm Kościoła Katolickiego* w takich słowach wprowadza do rozdziału poświęconego tym trzem sakramentom: „Sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego: chrzest, bierzmowanie i Eucharystia są fundamentami całego życia chrześcijańskiego. «Uczestnictwo w Boskiej naturze, które ludzie otrzymują w darze przez łaskę Chrystusa, objawia pewną analogię do powstania, rozwoju i wzrostu życia naturalnego. Wierni odrodzeni przez chrzest, zostają umocnieni przez sakrament bierzmowania, a w Eucharystii otrzymują pokarm życia wiecznego. W ten sposób przez sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego w coraz większym stopniu osiągają skarby życia Bożego i postępują w kierunku doskonałej miłości»” (KKK 1212). Warto zwrócić uwagę, że według *Katechizmu* największą rolą Eucharystii jest udzielanie „pokarmu życia wiecznego”. Już to stwierdzenie pokazuje, że dynamika Eucharystii nie jest wpisana w jednorazowe wydarzenie, lecz jako pokarm będzie ona dawać umocnienie przez całe życie aż po wieczność. Na podobny proces, a nie jednorazowość, wskazuje zdanie, że wierni przez sakramenty inicjacji „w coraz większym stopniu osiągają skarby życia Bożego i postępują w kierunku doskonałej miłości”. Osiąganie skarbów życia Bożego i postęp w miłości nie mogą być zamknięte w chrzcie i bierzmowaniu, które wierni otrzymali jednorazowo, lecz najbardziej wpisane są w Eucharystię⁵.

⁴ Por. A. MEGGER, *Eucharystia w procesie wtajemniczenia chrześcijańskiego*, s. 21–28.

⁵ Por. H.J. SOBECZKO, *Eucharystia sakramentem permanentnej inicjacji chrześcijańskiej*, s. 53–59.

Katechizm (KKK 1212) cytuje sam początek konstytucji apostołskiej Pawła VI *Divinae consortium naturae* (15.08.1971)⁶, ale też powołuje się na *Wtajemniczenie chrześcijańskie. Wprowadzenie ogólne* zawarte w *Obrzędach chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*⁷ oraz *Obrzędy chrztu dzieci*⁸ (nr. 1–2). Szczególnie doniosłe jest tu stwierdzenie: „Uczestnicząc następnie w zgromadzeniu eucharystycznym, przyjmują Ciało Syna Człowieczego i piją Jego Krew, aby otrzymać życie wieczne i wyrażać jedność ludu Bożego; ofiarując zaś siebie razem z Chrystusem, mają udział w powszechnej Ofierze, którą jest cała społeczność odkupionych, składana Bogu przez Najwyższego Kapłana. Modlą się także, aby przez pełniejsze działanie Ducha Świętego cały rodzaj ludzki stał się jedną Rodziną Bożą” (nr 2). Słowa te o wiele wyraźniej aniżeli powyższe z KKK 1212 wskazują na Eucharystię jako sakrament inicjacji permanentnej w trzech aspektach: Eucharystia jako pokarm życia doczesnego i wiecznego; miejsce zjednoczenia z Chrystusem i źródło życia na wzór Chrystusa aż po życie w Chrystusie; zczyn jedności całej społeczności ludzkiej aż po eschatologiczne zjednoczenie w Bogu.

Jak należy jednak rozumieć stwierdzenie zawarte we *Wprowadzeniu teologiczno-pastoralnym* (nr 36) do *Obrzędów chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*, mówiące o sprawowaniu Eucharystii podczas połączonej liturgii trzech sakramentów inicjacji? Brzmiały one: „Następnie sprawuje się Eucharystię. W tym dniu neofici uczestniczą w niej po raz pierwszy w sposób sakramentalny, dopełniając swoje wtajemniczenie”. Z całą pewnością pierwszy sakramentalny udział w Eucharystii podczas łącznego sprawowania sakramentów wtajemniczenia, podobnie jak udział w Eucharystii podczas I Komunii w przypadku rozłącznej inicjacji, ma szczególne znaczenie we wtajemniczeniu chrześcijańskim, gdyż po raz pierwszy dzieci Boże (chrzest) napelnione Duchem Świętym (bierzmowanie) składają w zjednoczeniu z Chrystusem, mocą Ducha Świętego należny kult Ojcu Niebieskiemu. Kapłaństwo, które stało się ich udziałem w chrzcie i bierzmowaniu, po raz pierwszy zostaje spełnione dla uwielbienia Boga i budowania Kościoła. Również po raz pierwszy jednoczą się one nie tylko realnie, ale też substancjalnie (Ciało i Krew Chrystusa) z Tym, z którym zjednoczyli się w sakramencie chrztu i do którego mają się coraz bardziej upodabniać. Ponadto Duch Święty, który już stał się dla nich darem w bierzmowaniu, uświęca ich swą mocą i jednoczy z całym Kościołem. Można też podkreślić inną dynamikę, odnoszącą się do odnawiania i pogłębiania więzi z Synem Bożym i Duchem Świętym przez Eucharystię, co zawsze prowadzi do

⁶ *Obrzędy bierzmowania według pontyfikatu rzymskiego*, Katowice 1975, s. 9.

⁷ *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*, Katowice 1988.

⁸ *Obrzędy chrztu dzieci*, Katowice 1987.

pogłębionego kultu Ojca i więzi z Nim w „Duchu i w Prawdzie”, czyli w Duchu Świętym i w Jezusie Chrystusie. Eucharystia, w której uczestniczą nowo ochrzczeni i bierzmowani, podobnie jak Eucharystia powiązana z I Komunią św., zakładają kontynuację, czyli permanentny proces inicjacji. Prowadzi on drogą każdej następnej Eucharystii, w której uczestniczyć będą ochrzczeni i bierzmowani.

Pozostając jeszcze przez chwilę przy *Obrzędach chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*, warto zwrócić uwagę na okres mistagogii, będący przedłużeniem inicjacji chrześcijańskiej w czasie (OChWD 37–40)⁹. Okres ten można zawrzeć w trzech pojęciach: 1) słowo Boże (katecheza); 2) Eucharystia; 3) wspólnota, co koresponduje z duchowością liturgiczną, w tym przypadku eucharystyczną, polegającą na życiu Eucharystią w odniesieniu do zbawczego misterium (Pismo Święte/katecheza) i życia (wspólnota).

Dopiero teraz możemy w sposób właściwy zmierzyć się z zagadnieniem zawartym w temacie tego opracowania. Co więc ostatecznie oznacza, że „Najświętsza Eucharystia dopełnia wtajemniczenie chrześcijańskie” (KKK 1322)? Stwierdzenie to jest utrzymane w tym samym tonie, co wyżej omówiony pkt 36 *Wprowadzenia teologiczno-pastoralnego do Obrzędów chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*. To dobry moment, by ponownie przywołać słowa Benedykta XVI, „że jesteśmy ochrzczeni i bierzmowani jako przyporządkowani do Eucharystii” (SC 17). Pokazują one spełnienie inicjacji w Eucharystii, ale właśnie dlatego, że nosi ona w sobie powtarzalność, tworząc proces przemiany człowieka na wzór Chrystusa, budowania Kościoła i drogi ku Uczcie Niebieskiej. Papież uzasadnia dalej: „Poprzez chrzest jesteśmy włączeni w jedno Ciało Chrystusa (por. 1 Kor 12,13), w lud kapłański. Jednak to udział w Ofierze eucharystycznej udoskonala w nas to, co zostało nam dane w chrzcie. Także i dary Ducha Świętego są dane dla budowania Ciała Chrystusa (por. 1 Kor 12) oraz dla dawania większego, ewangelicznego świadectwa w świecie. Dlatego najświętsza Eucharystia prowadzi do pełni chrześcijańskiego wtajemniczenia i stanowi ośrodek i cel całego życia sakramentalnego” (SC 17).

Do tej pory cały czas mówiliśmy o osobach ochrzczonych i bierzmowanych, których udział w Eucharystii jako sakramencie inicjacji dopełnia wtajemniczenia chrześcijańskiego, ale też zapoczątkowuje inicjację permanentną. W praktyce jednak – także w naszym lokalnym Kościele w Polsce – do pierwszego pełnego udziału w Eucharystii dopuszczane są dzieci przed bierzmowaniem. Czy brak bierzmowania jest przeszkodą w pełnym udziale we Mszy św.? Oczywiście pierwszym istotnym

⁹ Por. C. KRAKOWIAK, *Katechumenat chrzcielny dorosłych w Kościele posoborowym*, Lublin 2003, s. 409–417.

elementem odpowiedzi na nie jest wskazanie, że sam chrzest włącza w Kościół, ale jeszcze niecałkowicie; tak jak Kościół, chociaż zrodził się ze śmierci Chrystusa, z Jego Ciała wydanego za życie świata, z przebitego boku, z Serca Boga-Człowieka, to jednak życie Kościoła rozpoczyna się w chwili, gdy Duch Święty staje się darem w dniu Pięćdziesiątnicy. Istnieje głęboka analogia pomiędzy egzystencją Kościoła i pojedynczego chrześcijanina. Papież Jan Paweł II w encyklice *Ecclesia de Eucharistia* stwierdza, że dopiero od „dnia Zesłania Ducha Świętego, w którym Kościół, Lud Nowego Przymierza, rozpoczął swoje pielgrzymowanie ku ojczyźnie niebieskiej, Najświętszy Sakrament niejako wyznacza rytm jego dni, wypełniając je ufną nadzieją” (EdE 1). Ostatnia Wieczerza była ustanowieniem Eucharystii, wpisaniem jej w Misterium Paschalne, ale nie pierwszą Eucharystią. Tak więc poza teologiczną kolejnością sakramentów inicjacji, o czym mówiliśmy powyżej, mamy jeszcze jeden ważny argument przemawiający za tym, że pełne, sakramentalne uczestnictwo w Eucharystii jest możliwe, jeśli osoba jest ochrzczona i bierzmowana.

Pomniejszenie roli bierzmowania jako sakramentu inicjacji w *Kodeksie Prawa Kanonicznego* (1983) w przypadku dopuszczania do zawarcia sakramentu małżeństwa zostało bardzo ograniczone do sytuacji „poważnej niedogodności” (KPK, kan. 1065, § 1). Okoliczności przyjmowania Eucharystii przed bierzmowaniem w Kościele łacińskim porusza kan. 891 *Kodeksu Prawa Kanonicznego*, który zezwala, by Konferencja Episkopatu mogła wyznaczyć na przyjęcie sakramentu inny moment życia, niż ten, który powszechnie nazywany jest „wiekiem rozeznawania”. Punkt ten – jak zaznacza Felix Arocena – jest przyczyną pewnych problemów na płaszczyźnie dialogu ekumenicznego, ale też niejasności teologicznych w odniesieniu do Eucharystii jako sakramentu inicjacji chrześcijańskiej¹⁰. Warto w tym miejscu jeszcze dodać, że bierzmowanie pełniej uzdalnia wiernych do sprawowania – wynikającej z chrztu – funkcji kapłańskiej (kapłaństwo wspólne) przede wszystkim wtedy, gdy ci uczestniczą we Mszy św., gdyż – jak podkreśla ks. F. Solano – ochrzczeni muszą być dokładnie tymi, którzy już wcześniej zostali w sposób pełny włączeni w „Ciało namaszczone” Pana i są dzięki temu bardziej przysposobieni do uczestnictwa w Eucharystii¹¹. Wydaje się jasne, że racje teologiczne ukazujące Eucharystię jako ukoronowanie i dopełnienie chrześcijańskiej inicjacji każą zrewidować obecną praktykę duszpasterską.

Powyższe prawdy o miejscu Eucharystii we wtajemniczeniu chrześcijańskim i jej funkcji dopełniającej inicjację zbiera Czesław Krakowiak, gdy stwierdza, że najdoskonalsze zjednoczenie z Chrystusem osiąga chrześcijanin w Eucharystii.

¹⁰ Por. F.M. AROCENA SOLANO, *Eucharystia – pełnia inicjacji chrześcijańskiej*, s. 158.

¹¹ Por. *tamże*, s. 160.

Dwa pierwsze sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego – chrzest i bierzmowanie – uprawniają i zobowiązują do uczestnictwa w Eucharystii. Wtajemniczenie chrześcijańskie rozpoczyna się w chrzcie, prowadzi przez bierzmowanie, a osiąga swój szczyt w Eucharystii, dlatego chrzest i bierzmowanie ściśle związane są z sakramentalnym udziałem we Mszy św. Udział w Eucharystii jako sakramencie powtarzalnym jest ciągłym wzywaniem do wierności Chrystusowi, ale także daje duchową siłę do wypełniania zobowiązań wynikających z chrztu i bierzmowania. W Eucharystii realizuje się też główny cel inicjacji, którym jest trwałe przymierze z Bogiem w Chrystusie i Duchu Świętym. Razem te trzy sakramenty stanowią fundament i stałe źródło życia chrześcijańskiego¹².

Na zakończenie tej części artykułu należy podkreślić raz jeszcze, że chrzest i bierzmowanie udzielane są jednorazowo, czyniąc człowieka dzieckiem Bożym i udzielając mu daru Ducha Świętego, zaś w Eucharystii ochrzczony i bierzmowany uczestniczy przez całe życie. Tak więc nie tylko pierwsze pełne uczestnictwo w Eucharystii, choć bez wątplenia ma ono szczególną właściwość wprowadzania człowieka w pełni misterium Chrystusa i posiada wymiar inicjacyjny, ale też każda Eucharystia zawiera w sobie wymiar inicjacji i dlatego jest inicjacją permanentną.

2. Eucharystia nieustanną inicjacją w misterium Chrystusa i przemianą na wzór Chrystusa

Jak już zostało stwierdzone powyżej, Eucharystia jest dopełnieniem inicjacji i ciągłą inicjacją. Z taką opinią zgadza się też w pełni Peter E. Fink, który – podobnie jak S. Marsili – uważa, że dla rozumienia tej prawdy konieczne jest przyjrzenie się inicjacji samego Jezusa, czyli kształtowaniu Jego ludzkiego życia w posłuszeństwie Ojcu Niebieskiemu. Ta inicjacja Jezusa jest sercem Jego własnej ofiary, a co za tym idzie – sercem Ofiary eucharystycznej, która wprowadza wszystkich ochrzczonych w Jego ofiarniczą wędrówkę aż po ofiarę krzyża¹³. Eucharystia sama w sobie jest sakramentem ciągłej inicjacji chrześcijańskiej, buduje proces, który rozpoczyna się obudzeniem wiary w ludzkim sercu, a w przypadku niemowląt – przedstawianiem dziecka Kościołowi przez jego rodziców, i wiedzie przez zajmowanie miejsca przy stole eucharystycznym przez całe życie aż do uczyty w niebie¹⁴.

¹² Por. C. KRAKOWIAK, *Z teologii wtajemniczenia chrześcijańskiego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 45 (1992), s. 70.

¹³ Por. P.E. FINK, *Living the Sacrifice of Christ*, „Worship” 59 (1985), nr 2, s. 134.

¹⁴ Por. *tamże*.

W tym kontekście warto jeszcze raz odnieść się do zagadnienia jedności i kolejności sakramentów. Benedykt XVI w *Sacramentum Caritatis* (nr. 17–18) zwraca uwagę, że oprócz zróżnicowania, sakramenty inicjacji są powiązane ze sobą również poprzez pewien porządek następstwa. Taką właśnie kolejność określa Marsili mianem „sakramentalnej” lub „teologicznej”, odwołując się przy tym do podstawowej zasady misteryjnej koncepcji sakramentów, jaką jest związek każdego z sakramentów z misterium Chrystusa. Będąc zwolennikiem tej koncepcji, Marsili odwołuje się też do poszczególnych misterii życia Jezusa oraz do Misterium Paschalnego, które jest zwieńczeniem wszystkich misterii¹⁵. Chrzest i bierzmowanie odzwierciedlają w człowieku to, co wydarzyło się z Jezusem, a dokładniej: z Jego człowieczeństwem podczas chrztu w Jordanie. Pozostając w swej boskiej naturze nieprzerwanie zjednoczony z pozostałymi Osobami Bożymi, w swym człowieczeństwie zostaje objawiony światu jako Syn Boży, namaszczoney Duchem Świętym. To właśnie te dary, czyli dzieciństwo (chrzest) i namaszczenie Duchem Świętym (bierzmowanie), otrzymuje człowiek w dwóch pierwszych sakramentach inicjacji. Eucharystia jako sakrament pełni misterium Chrystusa odwołuje się do całości życia Jezusa, do wszystkich Jego misterii, przez które wypełnił On doskonale wolę Ojca, ale szczególnie odwołuje się do Misterium Paschalnego, którego częścią jest Ostatnia Wieczerza, będąc zarazem obrzędowym przedstawieniem tegoż Misterium.

Życie Jezusa kładzie kres ofiarom zastępczym. Według Ewangelii św. Jana Jezus rozpoczyna swą publiczną działalność od pierwszego cudu w Kanie Galilejskiej, ale zaraz potem udaje się do Jerozolimy, aby oczyścić kult (J 2,13-21). Odnowienie kultu stoi w centrum Jego nauczania i działalności. W rozmowie z Samarytanką Jezus objawia prawdę o prawdziwym kulcie: „Nadchodzi jednak godzina, nawet już jest, kiedy to prawdziwi czciciele będą oddawać cześć Ojcu w Duchu i prawdzie, a takich to czcicieli szuka Ojciec” (J 4,23). Kult, jaki składają „prawdziwi czciciele”, jest więc duchowy, ale też dokonywany „w Prawdzie”, czyli w Nim, oraz „w Duchu”, czyli w Duchu Świętym. Dalsze doprecyzowanie znajduje się kilka wersetów dalej, kiedy Jezus mówi: „Moim pokarmem jest wypełnić wolę Tego, który Mnie posłał, i wykonać Jego dzieło” (J 4,34). Szukanie i wypełnianie woli Ojca jest główną treścią życia Jezusa (por. Hbr 10,8-10). Przez to staje się On ofiarą żywą, świętą, Bogu przyjemną (por. Rz 12,1), Barankiem Bożym, który gładzi grzech świata (por. J 1,29). Wszystko to jako ofiara duchowa znajduje swe spełnienie najpierw w „sercu Boga–Człowieka” w Ogrójcu, a potem na krzyżu. Cały

¹⁵ S. MARSILI, M. ALBERTA (red.), *I segni dei misteri di Cristo. Teologia liturgica dei sacramenti*, Roma 1987, s. 139; P. MURONI, *Kolejność udzielania sakramentów inicjacji chrześcijańskiej*, w: K. POROSŁO (red.), *Życie w Chrystusie według Ducha*, s. 325.

ten kult, miłość Jezusa do Ojca i braci zawiera w sobie Eucharystia. Uczestniczyć w Eucharystii, oznacza składać ofiarę duchową w zjednoczeniu z Chrystusem i na wzór Chrystusa (Logikēlatreia – λογικὴ λατρεία). Uczestniczyć w niej oznacza tyle, co być przemienianym w to, co ona oznacza. W tej samej mierze życie, które ma źródło w Eucharystii, jest życiem naznaczonym kultem tego samego rodzaju, co życie Chrystusa. Eucharystia jest sposobem istnienia, które przechodzi z osoby Jezusa na osobę chrześcijanina. Ten sposób istnienia, stając się rzeczywistością w życiu człowieka, przekształca życie według sposobu istnienia Chrystusa w relacji do świata i ma charakter strukturalnie liturgiczny. Człowiek staje się w zjednoczeniu z Chrystusem, mocą Ducha Świętego, ciągle „nowym stworzeniem” aż po pełnię przeobstwienia w chwale niebieskiej.

Ponieważ każdy z sakramentów ma dopomagać w uzyskaniu doskonałego obrazu Chrystusa w człowieku, dlatego pojedyncze sakramenty inicjacji muszą zachowywać ten porządek, które miały ich wydarzenia „założycielskie” w życiu Jezusa. Sakramenty muszą więc odzwierciedlać przejście – od stania się dzieckiem Bożym przez napełnienie Duchem aż po wzrastanie obrazu Chrystusa w człowieku, które dokonuje się na podstawie chrztu i bierzmowania, ale jego miejscem jest Eucharystia. Ona jest sakramentem przemiany człowieka, wprowadza go w nowe etapy życia. Komplementarność sakramentów inicjacji należy też łączyć z ich zapoczątkowaniem w Paschalnym Misterium Chrystusa, które spełniło wszystkie wydarzenia zbawcze. Sakramenty inicjacji chrześcijańskiej aktualizują misterium Chrystusa w perspektywie paschalnej dla życia człowieka i dlatego żaden z nich nie może zastąpić drugiego. Stanowią one układ trzech elementów jednego jedynego Misterium Paschalnego¹⁶. Chrzest jest uczestnictwem w śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa, aby człowiek zaistniał jako dziecko Boże, obraz Boga (nowe stworzenie). Bierzmowanie jest uczestnictwem w śmierci i zmartwychwstaniu dla otrzymania Ducha Świętego, który ożywia. Eucharystia jest uczestnictwem w śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa – złożeniem Bogu „doskonałego uwielbienia”, dokonanego w chwalebnej śmierci Chrystusa mocą Ducha Świętego¹⁷.

Dynamikę Eucharystii jako sakramentu permanentnej i przemieniającej życie człowieka inicjacji chrześcijańskiej ukazuje główna struktura roku liturgicznego. Jeżeli zauważymy, że podstawową treścią roku liturgicznego jest Pascha Chrystusa, uobecniana dla życia ludzi, to również dostrzeżemy, że jest ona obchodzona w porządku rocznym, ale też tygodniowym, jako niedziela – pierwszy dzień tygo-

¹⁶ Por. *I segni del mistero di Cristo*, s. 165–167.

¹⁷ Por. S. MARSILI, *Il battesimo nel processo della iniziazione cristiana*, „Rivista Diocesana di Roma” 13 (1972), nr 1–2, s. 220.

dnia. Eucharystia jest centrum świętowania niedzieli, lecz również swoistą inicjacją w każdy nowy tydzień, aby był on czasem życia z Bogiem i dla Boga¹⁸. Zasadę tę można zauważyć także w Eucharystii codziennej, która jest centrum dnia. Fink dostrzega inicjacyjną dynamikę Eucharystii w samej jej strukturze. Według niego istnieje wyraźna zbieżność pomiędzy zadaniem katechumenatu a liturgią słowa. Obrzędy przyjęcia do katechumenatu zawierają zachętę, jaką celebrans kieruje do kandydatów przy pierwszym wyrażeniu gotowości. „Wy poszliście za Jego światłem i dlatego obecnie otwiera się przed wami droga Ewangelii, abyście zakładając fundamenty nowego życia, uznali żywego Boga, który rzeczywiście przemawia do ludzi. Postępując w światłości Chrystusa, zaufajcie Jego mądrości, a oddając Mu codziennie swoje życie, całym sercem w Niego wiercie. Taka jest droga wiary, którą Chrystus prowadzi was w miłości, abyście osiągnęli życie wieczne” (OChWD 76). Chodzić światłem Chrystusa, zaufać drogom objawionym przez Chrystusa i podążać za nimi – taki jest cel katechumenatu, który jest też celem liturgii słowa¹⁹. Wiąże się to ze złożeniem ofiary duchowej, którą w liturgii Eucharystii Chrystus sakramentalnie włącza w swoją ofiarę, stając się w Komunii sakramentalnej źródłem przemiany życia dla przyjmujących.

3. Eucharystia pełną i permanentną inicjacją w Kościół i konsekrację świata

Bożym zamysłem jest, by uczestnik Eucharystii przechodził od konsekracji eucharystycznej do konsekracji świata. Zanim to jednak nastąpi, musi on odkryć, że w chrzcie i bierzmowaniu stał się kapłanem swojego życia, ale też kapłanem stworzenia, podobnie jak miało to miejsce w historii człowieka bezpośrednio po stworzeniu. Szczególnym miejscem realizacji tego kapłaństwa jest Eucharystia. W każdej Eucharystii człowiek musi przejść podwójną drogę: najpierw od życia codziennego do ołtarza serca, a następnie od ołtarza serca do ołtarza sanktuarium, aby tam zjednoczyć swą ofiarę z Ofiarą Chrystusa. Romano Guardini, opisując ołtarz, podkreślał, że „widowym znakiem zewnętrznym tego, co w człowieku najgłębsze, najcichsze i najsilniejsze, jest ołtarz. (...) Stoi zbudowany mocno na masywnym cokole, jak ta niekłamliwa wola w człowieku, wiedząca o Bogu i zdecydowana stanąć w Jego sprawie. A na cokole spoczywa płyta, mensa, miejsce przystosowane wybornie do składania ofiary: swobodna, równa płaszczyzna, bez żadnych zakamarków i załomów. Nie masz tu żadnych praktyk niejasnych, scho-

¹⁸ Por. H.J. SOBECZKO, *Eucharystia sakramentem permanentnej inicjacji chrześcijańskiej*, s. 64–69.

¹⁹ P.E. FINK, *Living the Sacrifice of Christ*, s. 135.

wanych w półcieniu – wszystko tu jasne, dostępne spojrzeniom każdego. Tak samo powinna się odbywać ofiara w sercu: powinna być jasna wobec Bożego spojrzenia, wolna od wszelkich zastrzeżeń i podstępów. Ale oba ołtarze należą do siebie wzajemnie: ów ołtarz zewnętrzny, stojący na powszechnym widoku, i ten drugi, wewnętrzny. Pierwszy z nich jest sercem kościoła; drugi – najgłębszym przybytkiem żywej piersi ludzkiej, tej duchowej świątyni, której wyrazem i podobieństwem jest owa świątynia widoma, zewnętrzna, ze swymi ścianami i sklepieniem²⁰. Przez to zjednoczenie ołtarzy dokonuje się prawdziwy kult „w Duchu i w prawdzie” oraz chciana przez Boga przemiana świata.

Tu również warto zauważyć teologiczną łączność i kolejność poszczególnych sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Ważnym wyznacznikiem paschalnego charakteru sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego jest ich odniesienie do Kościoła narodzonego z Paschalnego Misterium Chrystusa. Przez chrzest wszyscy stają się dziećmi Bożymi i rodzą się jako dzieci Kościoła. Przez bierzmowanie nowa rzeczywistość, czyli Kościół, staje się duchową wspólnotą budowaną działaniem Ducha Świętego, który go urzeczywistnia i nim kieruje. Przez Eucharystię Kościół staje się Ciałem Chrystusa, czyli Kościołem żyjącym w ludziach, którzy przez Chrystusa i w Chrystusie, mocą Ducha Świętego sprawują kult „w Duchu i w prawdzie”, spełniając wolę Ojca²¹.

Benedykt XVI w encyklice *Deus Caritas est* pokazuje Eucharystię jako uniżenie się Boga i jako źródło zjednoczenia wszystkich wierzących w Bogu. Stwierdza on, że „mystyka” Eucharystii, „której podstawą jest uniżenie się Boga ku nam, ma zupełnie inną doniosłość i prowadzi znacznie wyżej, niż mogłoby tego dokonać jakiegokolwiek mistyczne uniesienie człowieka. (...) «Mystyka» tego sakramentu ma charakter społeczny, albowiem w komunii sakramentalnej ja zostaję zjednoczony z Panem tak jak i wszyscy inni przyjmujący komunie” (DC 13–14)²².

Jan Paweł II wskazuje natomiast na eschatologiczny wymiar Eucharystii, który jednak nie jest wolny od ukierunkowania uczestników na odpowiedzialność za siebie i otaczający świat we współczesności. W encyklice *Ecclesia de Eucharistia* wzywa do odpowiedzialności za tę „doczesną ziemię”, którą Eucharystia rozbudza. Następnie przechodzi do stwierdzenia, że wobec wyzwań stojących na początku nowego tysiąclecia chrześcijanie mają „przyczyniać się, kierując się światłem Ewangelii, do budowania świata na miarę człowieka i odpowiadającego we wszystkim

²⁰ R. GUARDINI, *Znaki święte*, Wrocław 1994, s. 66–67.

²¹ S. MARSILI, *Il battesimo nel processo della iniziazione cristiana*, s. 220.

²² O społecznym wymiarze Eucharystii: Z. KIERNIKOWSKI, *Eucharystia i jedność*, Częstochowa 2000, s. 189–262.

zamysłowi Boga”. Na zakończenie podkreśla z mocą: „Głoszenie śmierci Pana «aż nadejdzie» (1 Kor 11,26) zakłada, iż wszyscy uczestniczący w Eucharystii podejmą zadanie przemiany życia, aby w pewnym sensie stało się ono całe «eucharystyczne». Właśnie ten owoc polepszania egzystencji i zaangażowanie na rzecz przemiany świata zgodnie z Ewangelią, wyrażają aspekt eschatologiczny Ofiary eucharystycznej i całego życia chrześcijańskiego: «Przyjdź, Panie Jezu!» (Ap 22,20)” (EdE 20). Eucharystia nie tylko buduje Kościół i przemienia świat, ale też wprowadza w świat w pełni przemieniony, w eschatologię²³.

4. Eucharystia inicjacją eschatologiczną

Punktem wyjścia tego zagadnienia jest odkrycie przedstawionej w *Katechizmie Kościoła Katolickiego* podwójnej triady inicjacyjnej wśród siedmiu sakramentów. Pierwsza triada to inicjacja w życie Boże w życiu doczesnym (chrzest – bierzmowanie – Eucharystia), a druga to inicjacja w życie wieczne, czyli inicjacja eschatologiczna (pokuta – namaszczenie chorych – Eucharystia jako wiatyk)²⁴. „Podobnie jak sakramenty chrztu, bierzmowania i Eucharystii tworzą jedność nazywaną «sakramentami wtajemniczenia chrześcijańskiego», tak można powiedzieć, że pokuta, namaszczenie chorych i Eucharystia jako wiatyk, gdy życie chrześcijańskie osiąga swój kres, są «sakramentami, które przygotowują do Ojczyzny», lub sakramentami, które stanowią zakończenie ziemskiej pielgrzymki” (KKK 1525).

W ujęciu Josepha Ratzingera Eucharystia, sprawowana na ołtarzu, z całym jego teologicznym znaczeniem, „zapewnia nam współczesność z ofiarą Logosu. W ten sposób wprowadza niebo do zgromadzonej społeczności, albo raczej wyprowadza ją ponad nią samą, włączając we wspólnotę świętych wszystkich miejsc i czasów”²⁵. Tak jak w Eucharystii włączamy się w liturgię niebiańską, tak Chrystus przez nas adorowany, przyjmujący wymiar czasowy tego świata, nieustannie wyrwa nas poza ziemski obszar tego świata i włącza we wspólnotę wiecznej miłości²⁶. Takie też jest eschatologiczne nachylenie i spełnienie Eucharystii. Każdy udział w Eucharystii jest wejściem w eschatologię. Same postacie eucharystyczne – Ciało i Krew Chrystusa – są obecnością eschatologii w wymiarze czasu i przestrzeni. To

²³ Por. A. SCHMEMANN, *Eucharystia misterium Królestwa*, Białystok 1997, s. 24–25.

²⁴ Por. K. POROSŁO, *Modele klasyfikacji sakramentów i ich znaczenie teologiczne*, w: R. WOŹNIAK, K. POROSŁO (red.), *Znaki tajemnicy Chrystusa*, Kraków 2018, s. 223.

²⁵ J. RATZINGER, *Duch liturgii*, w: J. RATZINGER; K. GÓZDŹ, M. GÓRECKA (red.), *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, Lublin 2012, s. 68.

²⁶ Por. *tamże*.

one ostatecznie staną się dla chrześcijanina na końcu ziemskiej pielgrzymki pokarmem na drogę do wieczności.

Spośród pism Nowego Testamentu eschatologiczny charakter posiada Apokalipsa św. Jana. Pokazuje ona eschatologicznie spełniony kult świątyni jerozolimskiej. Ciekawe jednak, że również Ewangelia św. Łukasza zawiera liczne wątki eschatologiczne. Roch A. Kereszty widzi je m.in. w słowach Jezusa o potrzebie gotowości na Jego przyjście: „Niech będą przepasane biodra wasze i zapalone pochodnie. A wy [bądźcie] podobni do ludzi oczekujących swego pana, kiedy z uczty weselnej powróci, aby mu zaraz otworzyć, gdy nadejdzie i zakołacze. Szczęśliwi owi słudzy, których pan zastanie czuwających, gdy nadejdzie. Zaprawdę, powiadam wam: Przepasze się i każe im zasiąść do stołu, a obchodząc, będzie im służywał” (Łk 12,35-37). Eschatologiczny Jezus jest przedstawiony w tej przypowieści nie jako Baranek, któremu wraz z Bogiem Ojcem oddawana jest cześć (Ap 5,8-13; 6,16), ani też majestatyczny i chwalebny Sędzia (Mt 25,3-46), który oddziela owce od kozłów, ale jako Pan usługujący swoim uczniom zasiadającym przy stole podczas niebiańskiej uczty. Z opisu Ostatniej Wieczery, a zwłaszcza z pouczenia Jezusa udzielonego Apostołom spierającym się o to, który z nich jest największy, można się dowiedzieć, że On jest pośród nich „jako ten, kto służy” (Łk 22,27). Wypowiedzenie tych słów w tym kontekście oznacza, że służbą Chrystusa wobec uczniów jest oddanie Ciała i przelanie Krwi, ale też wskazuje na Eucharystię jako miejsce, gdzie On nadal służy. Po Jego zmartwychwstaniu każda Eucharystia jest zasiadaniem za stołem eschatologicznej uczty, przy którym służy Pan Nieba i Ziemi, karmiąc biesiadników samym sobą. Ziemską Eucharystia daje nam już udział w „Eucharystii wiecznej”. Sama wieczność jawi się w tym świetle jako spełniona Eucharystia²⁷.

5. Wniosek końcowy

Odpowiadając na pytanie, w jaki sposób Eucharystia uczestniczy w procesie inicjacji chrześcijańskiej i dlaczego jest jej szczytem, należy odwołać się do skutków poszczególnych sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego. Chrzest daje łaskę dziecięstwa Bożego, która w bierzmowaniu zostaje umocniona łaską Ducha Świętego, darem Jego osoby. W wyniku tych niepowtarzalnych sakramentów człowiek staje się dzieckiem Bożym, napełnionym Duchem Świętym, a tym

²⁷ R.A. KERESZTY, *Wedding Feast of the Lamb. Eucharistic Theology from a Historical, Biblical, and Systematic Perspective*, Chicago, Il., 2004, s. 48; por. B. MIGUT, *Eucharystia między historią a eschatologią*, „Roczniki Teologiczne” 63 (2016), z. 8, s. 54.

samym kapłanem (kapłaństwo wspólne), który uczestnicząc w Eucharystii wraz z Chrystusem, jedynym i najwyższym Kapłanem, wielbi Ojca, ale też przyczynia się do budowania Kościoła i konsekracji świata. W tym sensie Eucharystia nie jest sakramentem wyłącznie jednorazowej inicjacji, ale jest inicjacją permanentną. Tak więc nie tylko pierwsze pełne uczestnictwo w Eucharystii, choć bez wątplenia ma ono szczególną właściwość wprowadzania człowieka w pełnię misterium Chrystusa i posiada wymiar inicjacyjny, ale też każda Eucharystia zawiera w sobie wymiar inicjacji i dlatego jest permanentnym wtajemniczeniem chrześcijańskim.

The Eucharist as a sacrament of Christian initiation. Its theological and liturgical aspect

Abstract

The author of the article aims to present the position of the Eucharist in Christian initiation. He postulates the revision of the present pastoral practice where Confirmation is the last sacrament of initiation. He also presents theological justification of the order of the sacraments of initiation along with the Eucharist being the complement of Baptism and Confirmation and the crowning of the whole process which, thanks to the Eucharist, becomes a continuous initiation. The author puts forward the ecclesiological argument – the establishment of the Church is completed on the day of Pentecost and only this makes the Eucharist possible; the argument of the initiation of Jesus, who is revealed to the world as the Son of God and anointed with the Holy Spirit, while the entirety of Christ's mystery, especially the Paschal Mystery, is sacramentally present in the Eucharist; the ecclesiological argument – through Baptism and Confirmation man enters the reality of the Church, becomes a priest and the common priesthood is particularly realized in the Eucharist thus contributing to the building of the Church and the consecration of the world. The author also emphasizes the eschatological dimension of the Eucharist and its bidirectional character. The Eucharist is the gateway into eschatology, the participation in the heavenly liturgy – 'the eternal Eucharist', but also it is the presence of eschatology in the dimension of time and space.

Keywords: Eucharist, Baptism, Confirmation, Christian Initiation, Jesus Christ, Church, Eschatology.

Abstrakt

Autor artykułu ma na celu ukazanie miejsca Eucharystii w inicjacji chrześcijańskiej. Postuluje rewizję obecnej praktyki duszpasterskiej, w której bierzmowanie jest ostatnim sakramentem wtajemniczenia. Przedstawia teologiczne uzasadnienie kolejności sakramentów inicjacji z Eucharystią

jako dopełnieniem chrztu i bierzmowania, i ukoronowaniem całego procesu, który dzięki Eucharystii staje się permanentną inicjacją. Autor podaje argument eklezjogenetyczny – ustanowienie Kościoła jest dopełnione w dniu Pięćdziesiątnicy i dopiero umożliwia Eucharystię; argument z inicjacji Jezusa, który objawia się światu jako Syn Boży i namaszczone Duchem Świętym, zaś pełnia misterium Chrystusa, zwłaszcza Misterium Paschalne, jest sakramentalnie obecna w Eucharystii; argument eklezjologiczny – przez chrzest i bierzmowanie człowiek wchodzi w rzeczywistość Kościoła, staje się kapłanem, a kapłaństwo wspólne w sposób szczególny realizuje w Eucharystii, przyczyniając się do budowania Kościoła i konsekracji świata. Autor podkreśla także eschatologiczny wymiar Eucharystii i jego dwukierunkowość. Eucharystia jest wejściem w eschatologię, udziałem w liturgii niebiańskiej – „Eucharystii wiecznej”, ale też obecnością eschatologii w wymiarze czasu i przestrzeni.

Słowa kluczowe: Eucharystia, chrzest, bierzmowanie, inicjacja chrześcijańska, Jezus Chrystus, Kościół, eschatologia.

Bibliografia:

- AROCENA SOLANO F.M., *Eucharystia – pełnia inicjacji chrześcijańskiej*, w: K. POROSŁO (red.), *Żyć w Chrystusie według Ducha. Teologia sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego*, Tyniec 2014, s. 153–168.
- FINK P.E., *Living the Sacrifice of Christ*, „Worship” 59 (1985), nr 2, s. 133–148.
- GUARDINI R., *Znaki święte*, tłum. J. Birkenmajer, Wrocław 1994.
- KERESZTY R.A., *Wedding Feast of the Lamb. Eucharistic Theology from a Historical, Biblical, and Systematic Perspective*, Chicago, Il., 2004.
- KIERNIKOWSKI Z., *Eucharystia i jedność*, Częstochowa 2000.
- KRAKOWIAK C., *Katechumenat chrzcielny dorosłych w Kościele posoborowym*, Lublin 2003.
- KRAKOWIAK C., *Z teologii wtajemniczenia chrześcijańskiego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 45 (1992), s. 65–74.
- MARSILI S., *Il battesimo nel processo della iniziazione cristiana*, „Rivista Diocesana di Roma” 13 (1972), nr 1–2, s. 211–225.
- MARSILI S., *I due modelli rituali dell’iniziazione cristiana. Analisi e rapporto*, w: *Iniziazione cristiana, problema della Chiesa di oggi. Atti della IV Settimana di studio dell’Associazione Professori di Liturgia: Paestum 1–5 settembre 1975* (Studi di Liturgia 4), Bologna 1976, s. 143–166.

- MARSILI S., ALBERTA M. (red.), *I segni del mistero di Cristo. Teologia liturgica dei sacramenti*, Roma 1987.
- MEGGER A., *Eucharystia w procesie wtajemniczenia chrześcijańskiego*, „Roczniki Teologiczne” 63 (2016), z. 8, s. 21–41.
- MIGUT B., *Eucharystia między historią a eschatologią*, „Roczniki Teologiczne” 63 (2016), z. 8, s. 43–56.
- MURONI P., *Kolejność udzielania sakramentów inicjacji chrześcijańskiej*, w: K. POROSŁO (red.), *Życie w Chrystusie według Ducha. Teologia sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego*, Tyniec 2014, s. 287–364.
- Obrzędy bierzmowania według pontyfikatu rzymskiego*, Katowice 1975.
- Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*, Katowice 1988.
- Obrzędy chrztu dzieci*, Katowice 1987.
- POROSŁO K., *Modele klasyfikacji sakramentów i ich znaczenie teologiczne*, w: R. WOŹNIAK, K. POROSŁO (red.), *Znaki tajemnicy Chrystusa*, Kraków 2018, s. 205–244.
- RATZINGER J., *Duch liturgii*, w: J. RATZINGER; K. GÓŹDŹ, M. GÓRECKA (red.), *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, red. tłum. W. Szymona, Lublin 2012, s. 23–181.
- SCHMEMANN A., *Eucharystia misterium Królestwa*, tłum. A. Turczyński, Białystok 1997.
- SOBECZKO H.J., *Eucharystia sakramentem permanentnej inicjacji chrześcijańskiej*, w: W. NOWAK (red.), *Misterium Eucharystii. Teologia – liturgia – ekumenizm. Encyklika Jana Pawła II „Ecclesia de Eucharistia”*, Olsztyn 2004, s. 52–70.
- TERTULIAN, *Apologeticus pro Christianis*, XVIII w: Ph. SCHAFF, A. MANZIES (wyd.), *Ante-Nicene Fathers*, t. III: *Latin Christianity. Its Founder, Tertullian*, Grand Rapids, MI, 1885 (wyd. pol.: QUINTUS SEPTIMIUS FLORENS TERTULIAN, *Apologetyk XVIII*, tłum. J. Sejdak, Poznań 1947).

BOGUSŁAW MIGUT, prezbiter, dr. hab., prof. KUL, kierownik Katedry Teologii Liturgii i dyrektor Instytutu Liturgiki i Homiletyki na Wydziale Teologii KUL w Lublinie; bmigut@kul.pl